

אויסישקין ו"פרשת אוגנדה": בין אידיאולוגיה לפוליטיקה

הפרשה שהתפתחה סביב תוכנית ההתיישבות של הרצל במזרח אפריקה, או "פרשת אוגנדה", כפי שכונתה על ידי הצדדים שלקחו בה חלק, מהווה נושא שנוי במחלוקת, מאז שפרצה בקונגרס הצינוני השישי (אוגוסט 1903). פוליטיקאים, פובליציסטים וחוקרים פרסמו עשרות מאמרים סביב הנושא. הדילמות שעלו אז, כמו חשיבותה ומקומה של ארץ-ישראל ליהודים, או כיצד לפתור את "בעיית היהודים", הפכו את הפרשה לאבן דרך בתולדות הציגנות. דומה שספרו המצוין של מיכאל היימן מיצה את הנושא מנקודת המבט הכללית של הפרשה ומנקודת מבטם של הרצל וצינוני מרכז אירופה ומערבה.¹ במחקר שערכתי על הפרשה ועל יחסם של חברי התנועה הצינונית ברוסיה אליה, ביקשתי להוסיף פן נוסף ולהבהיר את צד האופוזיציה בפרשה.² כדי להשלים אותו מחקר מצאתי, שיש לחקור מימד נוסף וחשוב הקשור לצד האישי של אנשי האופוזיציה, במיוחד נקודת מבטו של מנהיגה, מנחם אוסישקין. במלים אחרות, מה היו המניעים הגלויים והסמויים של מנהיג האופוזיציה במאבקו בהרצל ובתוכנית ההתיישבות שלו?

א

ראשית פעילותו הלאומית של מנחם אוסישקין (דוברובנבה, 1963 – ירושלים, 1941) היתה בחורף 1882, עת הצטרף לאגודת "חיבת ציון" במוסקוה.³ מאז החל לבלוט כעסקן מרכזי בתנועה. הוא היה למזכיר האגודה המוסקוואית ומ-1890 שימש כראש אגודת חיבת ציון ביקטרינוסלב (כיום: דנייפרטרובסק), ועסקן מרכזי ב"חובבי ציון" ברוסיה. ב-1896 פגש אוסישקין את הרצל בווינה, והיה בין הראשונים מקרב חובבי ציון ברוסיה שבידך ועודד את פעולתו. הוא נענה להזמנתו של הרצל להשתתף בקונגרס הצינוני הראשון, ומאז הקונגרס

1. M. Heymann, *The Uganda Controversy, I-II*, Jerusalem 1970, 1977 (להלן: היימן).

2. י' גולדשטיין, "פרשת אוגנדה - היבטים נוספים", *ציון*, מח (תשמ"ג), עמ' 407-425.

3. הפרטים על אוסישקין מתוך ביוגרפיה שנכתבה על ידי המחבר, אשר תצא לאור בתקופה הקרובה.

השני נמנה עם מנהיגי התנועה הבכירים, ושימש כחבר הוועד הפועל הגדול ואחד ממורשי התנועה ברוסיה.

בתחילת ספטמבר 1903, בתקופה בה שהה אוסישקין בביקור בארץ-ישראל, החלו להגיע אליו שמועות ראשונות על משבר חריף שפרץ בקונגרס הציוני השישי. העובדה שלא השתתף בקונגרס הטרידה אותו.⁴ היה זה הקונגרס הראשון שהוא לא השתתף בו. כחבר הוועד הפועל וכאחד המנהיגים הבכירים בתנועה, הוא לא הרגיש בנוח להיעדר מהקונגרס. עם זאת, הוא לא ראה בדיונים הצפויים בו סיבה מספקת לדחות את נסיעתו לארץ-ישראל, אותה תכנן מזה זמן רב. הוא אומנם ידע, כי במליאת הקונגרס יתקיים דיון על תוכנית חדשה של הרצל, שמגמתה לישוב יהודים על אדמות חצי האי סיני ("תוכנית אל-עריש"), אולם גם נושא זה, למרות שהתנגד לו, כמרבית הציונים ברוסיה, לא הטריד אותו במיוחד.⁴ הוא שיער שאיש לא יצליח, גם לא הרצל, לקבל אישור ממליאת הקונגרס על תוכנית מעין זו.

והנה התברר לו, שבמליאת הקונגרס השישי הועלתה הצעה הרבה יותר מרחיקת לכת מתוכנית אל-עריש (שנדחתה בסופו של דבר על ידי המצרים והבריטים, אחרי שמשלחת בראשות הרצל נכשלה בניסיונה לשכנע בדבר היתרונות הצפויים להם מאותה תוכנית). הרצל העלה הצעה בריטית ליישוב יהודים על אדמות מזרח אפריקה, בשטחי קניה, בנימוק, שאין תקווה בשלב זה לשכנע את ראשי הממשל התורכי לאפשר הקמת ישות יהודית אוטונומית בארץ-ישראל, ושמאורעות קישיניב (19-21 באפריל 1903) הוכיחו עד כמה חשוב לפתור מיד את בעיית היהודים. העובדה שהבריטים, בראשות שר המושבות צ'מברלין, הציעו הצעה מעין זאת, היתה לדעת הרצל הוכחה לכך, שניתן יהיה לממשה בעתיד, ולהקים באותם שטחים אוטונומיה ליהודים. הסיבות הללו המריצו אותו להעלות אותה תוכנית במהלך הקונגרס הציוני השישי.⁵ לתדהמת אוסישקין, חברי הקונגרס אימצו ברוב קולות (295 בעד, 178 נגד ו-99 נמנעים) את הצעתו של הרצל לשלוח משלחת למזרח אפריקה, שתבדוק האם ניתן לישוב שם יהודים, ובכך לפתור אולי, לפחות בשלב זה, את מצוקתם.

את הידיעה הראשונה על תוצאות הקונגרס קיבל אוסישקין במברק ששלח לו ליפו ידירו, חבר הוועד הפועל, יעקב ברנשטיין-כהן. הלז היה בטוח שאוסישקין מודע למשבר, ולפיקח הודיע לו, לתימהונו של אוסישקין, כי "הרצל מציע את מזרח אפריקה".⁶ בהמשך קיבל אוסישקין איגרות רבות מידידיו ומוקיריו, בהן הובהר לו פשר מברקו של ברנשטיין-כהן. באיגרות הללו הם תיארו את התפתחות הפרשה ואת התארגנות מתנגדי ההצעה במהלך הקונגרס. במיוחד

4. ש' שווארץ, *אויסישקין באיגרותיו*, ירושלים תש"י, עמ' עט.

4א. השווה י' גולדשטיין, *בין ציונות מדינית לציונות מעשית, התנועה הציונית ברוסיה בראשית*, ירושלים 1991, עמ' 102 והלאה, במיוחד הערה 95.

5. על פרשת אוגנדה ראה א' בין, *הרצל, כיוגופיה, תל-אביב* 1963, עמ' 265 והלאה; היימן, לעיל, הערה 1. E. Pawel, *The Labyrinth of Exile*, London 1990, pp. 375-402.

6. ר' בנימין (עורך), *ספר אוסישקין*, ירושלים תרצ"ה, עמ' כא.

הדגישו את תגובתם החריפה של הציונים מרוסיה, שבאה לביטוי בדיוני המליאה, בכינוסים מיוחדים במהלך הקונגרס, ובוועידה מיוחדת שנערכה מיד בתום הדיונים, בעיירה באטנברג, שווייץ.⁷ מאיגרות אלה הוא הבין, שכל שעבר הזמן החמיר המשבר בין הרצל ותומכיו (שכינו "Jasager", "אומרי הן") לבין מתנגדיו ("Neinsager", "אומרי לאו"), ושהתנועה נמצאת במשבר חמור שעשוי להשפיע על עתידה.

ב

תגובתו של אוסישקין לתוכניתו של הרצל ולמשבר שנוצר היתה קשה ביותר. הוא חש נבגד מעצם העלאת ההצעה, שסטתה כליל מאמונתו הפוליטית ומהאידיאולוגיה בה האמין, וחמור מכך, הוא נפגע מהסכמתם של חברי הקונגרס לאמץ אותה הצעה. עם זאת, מששמע שמרבית חבריו מרוסיה התנגדו להרצל, הצטרף אליהם ופעל במלוא המרץ לסיכולה. לאחר שחזר ליקטרינוסלב, בראשית אוקטובר, הוא נפגש שם עם החכורה המקורבת אליו והודיע להם כי בכוננתו להילחם בכל דרך בהרצל, בתוכניתו ובתומכיו, ו"יש לנצחם בכל מחיר".⁸ ואכן, לא עבר זמן רב והוא הגשים את איומו. הוא כתב מכתבים חריפים לעיתונות, ובהם "מכתב פתוח" שפרסם בעיתונות (פורסם לראשונה בדצפה, ב"16 באוקטובר 1903), המופנה לחברי הקונגרס השישי, ובו טען, שאין החלטות הקונגרס מחייבות אותו, מאחר שהוא דוחה בתוקף את תוכנית ההתיישבות של הרצל במזרח אפריקה:

מתנגד הנני לה בכל חושי, ובכל כוחי אשתדל להפריעה [...] כי רק אלה שכולמוס הדיפלומטיה והמדיניות הנפרזה אחז אותם לא הבינו בתמימותם, שהחלטת קונגרס ציוני שלולו עקספיצייה לאיזו מדינה – זה ספר כריתות לארץ-ישראל!⁹

בעת ובעונה אחת כתב איגרות באותו סגנון לחברי הוועד הפועל ולציונים מרוסיה;¹⁰ כינס לדיון חירום את ראשי התנועה הציונית ברוסיה, ויקטור יעקובסון וברנשטיין-כהן, ויזם יחד עמם כינוס דחוף של כלל מורשי התנועה ברוסיה, במטרה להיאבק בתוכנית עד שתורד מסדר היום הציבורי;¹¹ ואף תכנן נסיעה דחופה לווינה, לברלין, לפראנקפורט, לפאריס וללונדון, כדי לשכנע גם את ראשי הציונות במערב להתנגד לתוכניתו של הרצל.¹²

ב"11 בנובמבר 1903 התכנסו בחארקוב 15 מבכירי הנהגת התנועה הציונית

7. השווה לדוגמה איגרת בובר לאוסישקין, 19.11.1903, אצ"מ A24/117.

8. איגרת אוסישקין לוייצמן, 16.10.1903, גנוך וייצמן.

9. איגרת לצירי הקונגרס השישי, 16.10.1903, נדפס לראשונה בהצופה, 228,

20.10.1903, Die Welt, ב"30.10.1903.

10. איגרת אוסישקין לוייצמן, 28.10.1903, גנוך וייצמן.

11. שם.

12. איגרת אוסישקין לוייצמן, 20.10.1903, גנוך וייצמן.

ברוסיה¹² לוועידת חירום, שמטרתה לקבוע עמדה משותפת לגבי תוכניתו של הרצל. ההתכנסות התקיימה בביתו של ברנשטיין-כהן בחארקוב, עובדה שהיתה הוכחה ברורה לאן נושבת רוח המתכנסים, לאור התנגדותו הנחרצת של ברנשטיין-כהן לתוכניתו של הרצל. לאוסישקין היה הכינוס חשוב ביותר, ולפיכך אין תימה שהגיע לוועידה, למרות שחש ברע ונאלץ לשכב על מיטת חוליו במהלך הדיונים. היה לו ברור, שפורום חשוב זה יצטרך לקבל במשך ארבעת ימי הדיונים החלטות מרחיקות לכת, עד כדי מציאת אלטרנטיבה מנהיגותית להרצל, אם המאבק בתוכנית אוגנדה לא יישא פרי. לפיכך דרש מחברי הוועידה לקבל החלטות חד-משמעיות נגד תוכנית אוגנדה, ולהחליט על דרך פעולה משותפת להסרתה מעל סדר יומה הציבורי של התנועה הציונית. בדיונים בחארקוב היו חברי ההנהגה הציונית ברוסיה ברובם תמימי דעים עם אוסישקין בהתנגדות לתוכנית הרצל, למעט שני מורשים שציודו בהרצל – רופא העיניים וגובר התנועה הציונית, מאכס מאנדלשטאם מקייב, ועורך-הדין איזידור יסינובסקי מווארשה. עם זאת, חלק מהמתכנסים חלקו על אוסישקין במישור הטקטי, בשאלה כיצד להגיב להצעה. כך יידו הטוב ממוסקוה, יחיאל צ'לנוב, יצחק לייב גולדברג, מורשה איזור ליטא, והרב יעקב שמואל רבינוביץ, מורשה איזור ביילורוסיה. הם ביקשו להתמודד עם הרצל בדרכים מתונות ולנסות להשפיע עליו באופן ידידותי.

המורשים התווכחו במהלך הוועידה בלהט רב, עד כדי כך, שמאנדלשטאם עזב בחמת זעם את הדיונים. בסופו של דבר הצליח אוסישקין לשכנע את רוב הנוכחים לנקוט קו תוקפני כלפי הרצל.¹³ בין השאר התקבלה החלטה לפעול בכל דרך נגד תוכניתו ולהציג בפני דעת הקהל הציונית את החומרה בה רואים המתכנסים את ההחלטה; להקציב לשם כך חלק מכספי השקלים כדי להכין חומר תעמולה, לשלוח מסבירים שיתארו בפני הקהל הציוני עד כמה חמור מעשהו של הרצל ולארגן בכל פורום אפשרי אפוזיציה שתילחם בתוכנית. עוד הוחלט לשלוח לווינה משלחת בת ארבעה נציגים (צבי בלקובסקי, ולדימיר טיומקין, שמשון רוזנבאום ויחיאל צ'לנוב), שתציג להרצל דרישה אולטימטיבית לחדול מתוכניתו, אחרת יילחמו נגדו הציונים ברוסיה בכל דרך אפשרית.¹⁴

החלטה נוספת שהתקבלה על ידי חברי הוועידה בחארקוב, שגם אותה יזם אוסישקין, היתה להעביר את ראשות גזברות התנועה הציונית ברוסיה מידי מאנדלשטאם, תומכו של הרצל, לידי גולדברג. בכך ביקש אוסישקין לאותת לחברי התנועה, כי המאבק בהרצל ובתוכניתו יהיה ללא פשרות. עוד החלטה שהתקבלה, והיו מי שחשבו שהיא ההחלטה החשובה ביותר שנפלה באותם דיונים, קבעה שיש להקים ועד ארצי חדש, שינהיג מאוריסה את התנועה הציונית ברוסיה, ובהרכבו ייכללו ארבעת המתנגדים העיקריים להרצל:

12 מתוך 13 המורשים הציוניים ברוסיה (ישראל ילסקי נעדר), שנבחרו בקונגרס האחרון לוועד הפועל הציוני, ועוד שלושה "ממלאי מקום" לחברי הוועד הפועל הציוני.

13 פרטוקול ועידת חארקוב, *הזמך*, גליונות 3-7 (18-12.1.1903).

14 שם.

אוישישקין, שנבחר לשמש כיושב ראש הוועד, ברנשטיין-כהן, יעקובסון וטיימקין.¹⁵ למזכיר הוועד הפועל נבחר הרופא והפובליציסט יוסף ספיר, כדי לרכז את פעילות הוועד החדש באודיסה עירו. בהחלטה זו הוצהר קבל עם ועדה, שהציונות ברוסיה תאמץ לעצמה מעתה והלאה גישה אנטי-הרצליאנית. יחד עם זאת, כדי למנוע קרע מוחלט עם הרצל, החליטו חברי הוועידה לשמור בסוד את ההחלטות ולפרסמן רק לאחר שיגור המשלחת להרצל. בכך קיבלו את דעתם של אישים מתונים כצ'לנוב, אשר דרשו למנוע בכל מחיר קרע בלתי הפיך ביניהם לבין הרצל, לפחות עד שימוצו עמו כל דרכי המשא ומתן.

אוישישקין יצא מדיוני ועידת חארקוב כמנצח הגדול בשלב זה. הוא החליט לנצל זאת בכל דרך, ובהגיעו ליקטרינוסלב הודיע לחברי התנועה ברוסיה, כי מעתה הוא ינהל את הוועד המרכזי של הציונים מרוסיה, והמדיניות שתינקט תהיה רק על פי דרכו. באותה נימה הבטיח, כי "את אוגנדה גרש נגרש [...]. והעבודה התמידית בארץ-ישראל תקבל [תהיה] במקומה".¹⁶ בעת ובעונה אחת הודיע גם לוועד הפועל הציוני בווינה, כי הוא נבחר מטעם ציוני רוסיה לעמוד בראש הוועד המרכזי, ובהנאה רבה בישר להרצל ולחבריו, כי "מהיום והלאה עליכם לפנות אלי בכל העניינים אשר יש לכם להארגניזציה הכללית שלנו, הן לענייני אגיטציה [תעמולה], הן בענייני כספים וכיו"צ".¹⁷

בהמשך למגמה שהתקבלה בוועידת חארקוב, ביקש אוישישקין לחזק ארגונים ציוניים נוספים שהיתה לו השפעה בתוכם, כמו "הכנסייה" שהקים בשעה ששהה לאחרונה בארץ-ישראל, והוועד האודיסאי. הוא ביקש לדרכן גם את חבריהם להילחם בכל דרך בהרצל ובתוכניתו.¹⁸ אם בשעת ייסודה של "הכנסייה" (23 באוגוסט 1903) ראה בה אוישישקין חלק בלתי נפרד מהארגון הציוני, הרי משפרץ המשבר הוא ניסה להראות, שאותו גוף עצמאי ומנותק מהשפעתה של וינה. כך ביקש להזהיר את הרצל ואת תומכיו, שאם יתמידו בתוכניתם לישב יהודים במזרח אפריקה, יהפכו הגופים הללו לאלטרנטיבה להסתדרות הציונית. כל זאת, למרות שטען ללא הרף בפני חבריו, שאת המלחמות בהרצל הוא מתכוון לנהל "בתוך האורגניזציה ולא מחוצה לה", כי "לא עם הציונות חלילה נלחם, כי אם בעד הציונות עם מנהיגה שנטה מהדרך הישרה והנכונה".¹⁹

15. שם.

16. איגרת אוישישקין למען לא ידוע, 3.11.1903, אצ"מ 24/11/3.

17. איגרת אוישישקין לוועד הפועל הציוני בווינה, 16.11.1903, אצ"מ 21/276.

18. השווה, לדוגמא, איגרת אחד-העם לאוישישקין, 3.10.1903, אצ"מ 24/55.

19. איגרת אוישישקין לגסטר, אצ"מ 24/55.

התקפתו של אוסישקין על הרצל ותוכניתו לא הותירה להרצל הרבה ברירות. כבר בעבר הוא ספג ביקורת חריפה מחברי התנועה, אך הוא ידע להתאפק ולא להשיב לביקורת שהוטחה עליו, ואף יריבו הכירו בטיבה של אותה טקטיקה. הוא כבר סטה מדרכו בראשית 1902, לאחר שספרו אלטנוילאנד הותקף בחריפות על ידי אחד-העם, אולם במקום להשיב ישירות לאחד-העם הוא ביקש ממאכס נורדאו להשיב במקומו, ובכך לנסות לשמור על כבודו הפגוע.²⁰ עתה, שלא כהרגלו, הגיב הרצל בחריפות להתקפותיו של אוסישקין. היה ברור להרצל, שמעבר לביקורת היה מאבקו של אוסישקין משום קריאת תיגר פומבית על מנהיגותו.

בד בבד עם הכחשתו הרשמית של הרצל וחברי הוועד הפועל הציוני את האשמות אוסישקין,²¹ פרסם הרצל בדי ואלט, בסוף חודש אוקטובר, ביקורת קשה על אוסישקין, והאשימו בחתירה תחת אושיות ההסתדרות הציונית. בהתקפתו רמז, שהארגון שהקים אוסישקין בזכרון-יעקב – ("הכנסייה") מיועד לפרק את ההסתדרות הציונית ולהקים תחתיה ארגון אלטרנטיבי בארץ-ישראל. בכך ביקש הרצל להוכיח, שמניעיו של אוסישקין אינם טהורים, אלא מיועדים לחזק את מעמדו הפוליטי ולהציבו במקומו כמנהיג התנועה.²²

הרצל לא כתב נגד אוסישקין ו"אומרי הלאו", אלא פעל נגדם גם במישור הארגוני. מששמע לראשונה מנאמניו ברוסיה, מאנדלשטאם ויסינובסקי, על תוצאות ועידת חארקוב,²³ הוא ביקש להדיח את אוסישקין ותומכיו מתפקידיהם בתנועה, לדחות את האולטימטום שהציבו ולעודד בכל דרך את "אומרי ההן" הבודדים שהיו ברוסיה כדי שיפעלו בכל דרך נגד אוסישקין.²⁴ בטקטיקה זו הוא ביקש להוכיח, כי מאבקו של אוסישקין לא רק שאינו טהור ואינו נובע ממניעים אידיאולוגיים הקשורים בפרשת אוגנדה, אלה שרצונו של אוסישקין בשררה ובכוח פוליטי. הוא רמז למעשה, שאוסישקין מבקש לרשת אותו, ולפיכך מניעיו פסולים.

ואכן, רבים נענו לקריאתו של הרצל, גם אלה שבעבר הקרוב התנגדו בתקיפות לתוכניתו. רבים מאלה אולי לא קיבלו את תוכניתו של הרצל, אולם חששו שהתקפותיו של אוסישקין יביאו לערעור של שלמות ההסתדרות הציונית. ב-6 בדצמבר כינסו יסינובסקי וילסקי בווארשה ועידה בהשתתפות 12 עסקנים מרכזיים בתנועה שתמכו בהרצל, והכריזו בסופה על מלחמת חורמה במתנגדיו, ובראשם אוסישקין.²⁵ בד בבד הם פתחו במסע בעיתונות והתקיפו בחריפות את אוסישקין וחבריו. כך לדוגמה כתב העסקן הציוני, יוסף ברוצקוס, במאמר

20. ש' לסקוב, "הריב אודות אלטנוילנד", *הציונות*, מאסף טו (תשנ"א), עמ' 35-54.

21. איגרת הוועד הפועל הציוני לאוסישקין, 21.10.1903, אצ"מ A24/76/2.

22. 30.10.1903, *Die Welt*.

23. איגרת מאנדלשטאם להרצל, 17.11.1903, אצ"מ HVIII.

24. ת' הרצל, *היומן*, ג' (4.12.1903), תל-אביב תשכ"א, עמ' 8.

25. איגרת יסינובסקי להרצל, 9.12.1903, אצ"מ HVIII/397.

שהתפרסם בעיתון הציוני בשפה הרוסית, *כודושצ'נוסט*, והועתק אחר כך על ידי *הצפירה*: "לא נוכל להרשות כי מישהו יחשוד בנו [ציוני רוסי], שהננו תמימי דעים עם הזלוול הגס בהרצל מאיזה צד שיהיה [...] על תנועותיו של אוישישקין חובתנו ביתר שאת לקרוא תגר." ²⁶ ברוצקוס נחשב אז לאחד מ"אומרי ההן", ולפיכך אין תימה שיצא נגד אוישישקין. אך גם אישים שהודהו עם אוישישקין, כמו יצחק ליב גולדברג, או יצחק ניסנבוים, החלו להעלות השגות על טיב מאבקו הפומבי. חלקם אף ביקשו ממנו להפסיק את התקפותיו, לפחות עד שתהיה הזדמנות נוספת לברר עם הרצל את הנושאים הנמצאים במחלוקת. ²⁷ אוישישקין לא נשאר חייב. בתגובה לתשובתו החריפה של הרצל ולפעילותו האגרסיבית, הוא נקט סגנון קשה ובלתי מתפשר, וראה במאבקו "מלחמת מצווה." ²⁸ להרצל כתב, כי לא הוא בגד ולא עליו לעזוב את המערכה. ²⁹ את המכתב פרסם ברבים כ"מכתב גלוי". לווייצמן אמר, ש"אם אהיה אני המנוצח, הרי הדיקטטורה של הרצל מובטחת [...] אם מסכים אתה לדעתי – אזי פעל אתה וכל חבריך מייד!" ³⁰ לחבריו סיפר, כי נוסף למאבקו נגד הרצל ברחבי תחום המושב, במסגרת תפקידו כיושב ראש הוועד הארצי של ציוני רוסייה, הוא מתכנן נסיעה לווינה ולפאריז כדי להעביר את המאבק גם לשם. מהמחנך בן-ציון מוסנון ביקש לצאת מיד לארץ-ישראל, כדי "לעשות פרופוגנדה לטובת ההסתדרות וללחום נגד היסודות הרקובים-האוגנדיסטים." ³¹ ומברנשטיין-כהן ביקש לעלות מיד לארץ-ישראל ולפעול שם כדי לזרז את הפעילות המעשית. ³² דימויו של אוישישקין מזה שנים היה של אדם הדבק בדרכו ולא מוותר על דעותיו. אך מבריקת פעילותו לאורך שנים ניתן ללמוד, כי כדרך כל בשר ודם, בין אותו דימוי לבין המציאות היה המרחק רב. הוא אומנם אהב להופיע בציבור כ"איש הברזל" אשר אינו סוטה לעולם מעקרונותיו, אולם עם זאת היה איש פוליטי שהבין את דרכה הפתלתלה של הפוליטיקה ואת אמנות האפשרי במסגרותיה. לפיכך, כשרצה, הציג עצמו כמתון ופשרן, ועשה במקרים רבים ויתורים בכל נושא אפשרי; אך כשרצה, הופיע בציבור כעקשן שבאדם, הכל בהתאם לנסיבות. במשבר אוגנדה בחר אוישישקין בדרך ביטוי תוקפנית ובלתי מתפשרת. היה ברור על פי הסגנון שבחר, כי הוא מתכוון להילחם בהרצל עד הסוף, כי אין הוא חושש מתוצאות אותו מאבק, והוא חש שיש בכוחו לנצח בו. אוישישקין הבין, כי הנימה התוקפנית שנקט תוליד נגדו ביקורת קשה, גם מצד עמיתיו, והיה מוכן לכך. ³³ עם זאת חשב, כי יש עתה צורך דחוף בארגון קבוצה

26. *כודושצ'נוסט*, 27.11.1903, *הצפירה*, 6.12.1903.
 27. איגרת גולדברג לאוישישקין, 4.11.1903, אצ"מ A24/111/5.
 28. איגרת אוישישקין לאייזנשטאדט, 10.11.1903, אצ"מ A25/101.
 29. איגרת אוישישקין להרצל, הצפה, 10.11.1903.
 30. איגרת וייצמן לאוישישקין, 4.12.1903, גנוך וייצמן.
 31. איגרת אוישישקין למוסנון, 20.11.1903, אצ"מ A45/36.
 32. איגרת אוישישקין לאייזנשטאדט, 16.11.1903, אצ"מ A25/101.
 33. איגרת אוישישקין לאייזנשטאדט, 10.11.1903, שם.

פוליטית שתחרוט על דגלה את דגל "ציונים עם ציון",³⁴ ותיאבק עד לידי קרע בכל מי שיתמוך בהרצל. הוא חש כי יש לתוכניתו, בשלב זה, גיבוי ציבורי, גם אם חלק מעמיתיו החלו להסתייג מצורת מאבקו, ולפיכך קרא בפומבי לחברי התנועה להצטרף לארגון שיקים, והחל במסע שתדלנות למענו. באותו ארגון ביקש לשלב את הרעיון שהעלה בעבר, להקים תנועת נוער ציונית מיליטנטית ('בני עקיבא', כפי שכינה אותה בעבר), שראשיה יעברו כמטיפים ממקום למקום ויצרפו לתנועה תומכים רבים ככל האפשר. ואכן, תוך זמן קצר החלו להיענות לפנייתו, והיו בהם צעירים כמו דב בר בורוכוב, או אפילו כאלה שהסתייגו ממנו בעבר, כמו חיים וייצמן.³⁵

הסיבה שאוסישקין בחר בטקטיקה אגרסיבית היתה, כמובן, פרי אמונתו בצידקת דרכו וחששו שהרצל בתוכניתו עלול לשחק לשנים רבות את הפעילות הציונית בארץ-ישראל.³⁶ עם זאת, אין ספק שתוקפנותו באה גם בגין עמדתו הפוליטית הנחלשת של הרצל, שבאה לכיטוי בשנתיים האחרונות, עת הבינו הכל, שאין תקווה כי יצליח ליישם את רעיונותיו בכל הנוגע לקבלת צ'ארטר מהתורכים על ארץ-ישראל. לצד היחלשותו של הרצל חש אוסישקין, כי מאז ועידת מינסק (אוגוסט 1902), וביתר תוקף משחזר לאחרונה ממסעו בארץ-ישראל, כי יש לו גיבוי פוליטי איתן ומעמדו בתנועה הולך ומתחזק. יתרה מזאת, הוא הניח כי במאבק האידיאולוגי בין תוכנית הרצל ובין גישתו "המעשית-פלטסינית", מרבית הציונים יתמכו בו, גם אלה שהיו רחוקים ממנו פוליטית. מכאן הביטויים החריפים שבחר אוסישקין בהתנצחויותיו, וההחלטות שדחף לקבל, שכל שהשתמע מהן לא היה אלא קריאת תיגר על מנהיגותו של הרצל.

ד

למאבקו האגרסיבי של אוסישקין היו סיבות נוספות, הקשורות רק בעקיפין לפרשת אוגנדה. כבר לאחר הקונגרס הציוני הראשון החל מאבק אידיאולוגי בין חברי התנועה הציונית ברוסיה לבין הרצל. הציונים מרוסיה קיבלו החלטות ברוח "מעשית" בוועידת ביאליסטוק (שהתקיימה בדצמבר 1897), בניגוד מוחלט לדעתו של הרצל, והמשיכו לקבל החלטות דומות לאורך כל הזמן.³⁷ לכן בהיבט האידיאולוגי שלה, המחלוקת בעניין ההתיישבות במזרח אפריקה לא היתה שונה ממחלוקות קודמות, במיוחד אלה הקשורות בעבודה המעשית בארץ-ישראל. את ארגוניה הציע הרצל כאלטרנטיבה לארץ-ישראל עוד בקונטרסו *מדינת היהודים*.³⁸ הוא תמך בחצי פה בתוכנית ההתיישבות

34. איגרת אוסישקין לווייצמן, 6.11.1903, גנוך וייצמן.

35. השווה י' ריינהרץ, *חיים וייצמן, בדרך אל המנהיגות*, ירושלים 1987, עמ' 218.

36. איגרת אוסישקין לווייצמן, לעיל, הערה 34.

37. י' גולדשטיין, *בין ציונות מעשית לציונות מדינית*, ירושלים 1993 (להלן: גולדשטיין), עמ' 100-157, גל' 11 (1900).

38. ח' הרצל, *מדינת היהודים*, ירושלים תשי"ג, עמ' 34-35.

בקפריסין, שהועלתה על ידי דוד טריטש בקונגרס הציוני השלישי; הוא ניהל משא ומתן עם הבריטים והמצרים בעניין ההתיישבות בחצי האי סיני; ולבסוף תמך ב"תוכנית אוגנדה".

לעומת זאת, מרבית הציונים מרוסיה התנגדו למן תחילת כינונה של התנועה הציונית לפן הטריטוריאלי ברעיונותיו של הרצל. כשם שהתנגדו לתוכנית אוגנדה כך התנגדו קודם להצעות אל-עריש או קפריסין. כפי שביטא זאת אוסישקין במאמר שפרסם *מוסחוד* שלוש שנים לפני הקונגרס הציוני השישי בחורף 1900: "לכל התורות והתכניות הטריטוריאליסטיות - אין מקום בתנועה".³⁹ וכך, למרות שפרשת אוגנדה זוהתה בדרך כלל כפלוגתא אידיאולוגית, על ידי עסקנים ציונים, ובעקבותיהם על ידי כותבי העתים, כעצם היא היתה קשורה רק בחלקה להיבטים אידיאולוגיים, ויש לחפש את מניעיה בגורמים נוספים, במיוחד במאבקי כוח בתוך התנועה הציונית ברוסיה. בין ראשי התנועה הציונית ברוסיה היתה בדרך כלל הזדהות אידיאולוגית. והנה התברר שבימי "פרשת אוגנדה" קמו מחיצות בין ראשי התנועה, כביכול, בין המצדדים בתוכניתו של הרצל לבין המתנגדים לה, שנבעו מטעמים שלא קשורים בהכרח עם השקפת עולם זאת או אחרת. כך למשל, הקבוצה החזקה של "המזרחי" בוילנה, בראשות הרב ריינס, וקבוצות דומות לה בצפון-מערב "תחום המושב" ובפולין, העדיפו את המשך כהונתו של הרצל, שבקונגרס הציוני השישי עמדה לדעתם על כף המאזניים, במקום שלא לקבל את תוכניתו הטריטוריאלי, שלא היתה מקובלת גם עליהם.⁴⁰ ברור היה לכל הצדדים בפרשה, שהאידיאולוגיה הציונית של מרבית העסקנים הציונים ברוסיה הושתתה, בשניונים מסוימים, על רעיונות של ראשי חזית ציון משנות ה-90, בתוספת ניואנסים מתורתו של הרצל. הקונסנזוס היחידי שבא בחשבון לקיום יחדיו של קבוצות שונות בתנועה הציונית היה הבסיס הצר של ארבעת סעיפי פרוגרמת באזל. ארבע שנים לפני פרשת אוגנדה טען אוסישקין, ש"אם רואים את כל הכוונים המגוונים בתנועה שלנו בה יש פעילות במתודיקות שונות כאלה, שיתוף הפעולה האפשרי ביניהם יכול להיות בנוי רק על בסיס תכנית באזל"⁴¹ אך קונסנזוס רופף זה, ששימש בסיס לקיומה של הציונות ברוסיה, נשבר בקונגרס הציוני השישי, מאחר שחילוקי דעות אחרים עמדו סביב שאלת תוכנית מזרח אפריקה, ולא דווקא סביב חילוקי דעות אידיאולוגיים.

משבר אוגנדה היה, אם כך, גם ביטוי למערכת יחסים עכורה בין עסקני התנועה הציונית ברוסיה בינם לבין עצמם. הפרשה היתה סימפטום למצב פנימי מעורער שבו היתה שרויה התנועה הציונית ברוסיה במשך שנתיים לפני פרוץ הפרשה. המשבר החל עם הדחתו של ברנשטיין-כהן מתפקידו כמנהל "לשכת הדואר", בקונגרס הציוני החמישי, ונמשך עם השינוי בתיפקודה של התנועה לאחר אותו קונגרס. אחד המאפיינים המרכזיים לאותו שינוי היה, שכל מורשה

39. *מוסחוד*, גל' 11 (1900).

40. גולדשטיין, עמ' 203 והלאה.

41. חזר ממורשה יקטרינוסלב (אויסישקין), 9.10.1899, אצ"מ A24/110.

עשה כרצונו ללא תיאום עם גורם אחד, כפי שהיה בימי ברנשטיין-כהן. חוסר תיאום ושיתוף פעולה לקוי בין המורשים הוא שאפיין את המשבר. על כך נוספו גם משקעים שהצטברו במשך השנים ביחסים שבין ראשי התנועה בצפון-מערב "תחום המושב" ובפולין בין ההנהגה "הדרומית", שישבה רובה ככולה בדרום רוסיה. יחיאל צ'לנוב, אחד הגיבורים המרכזיים בפרשה, העריך בשעתו, שאלמלא המריבות בתוך התנועה היו המאבקים סביב תוכנית ההתיישבות במזרח אפריקה נעלמים כ"בועת סבון".⁴²

הסתבר שהמורשים "הדרומיים" ובראשם אוסישקין וברנשטיין-כהן, ראו בפרשת אוגנדה הזדמנות פז לבצע שינויים במבנה התנועה. בכך החריפו עוד יותר את המשבר בציונות ברוסיה, העמיקו אותו ועשו את הפיוס בין הצדדים כמעט בלתי-אפשרי. נוכח חוסר יעילותה של התנועה בימי כהונתו של ויקטור יעקובסון, יורשו של ברנשטיין-כהן, ביקשו חלק מהמורשים, ובראשם "הדרומיים", לשנות את המערכת המורכבת של התנועה. התנגדות תקיפה לשינויים שביקשו "הדרומיים" לבצע בתנועה באה בעיקר מקרב חוגי האופוזיציה להנהגה "הדרומית", והם שהכריעו בסופו של עניין נגד אותם שינויים. אין תימה, אם כך, שהמורשים "הדרומיים" בוועידת חארקוב ניצלו את המצב החדש שנוצר בתנועה והולילו לכך, שסמכויות הוועד הארצי של התנועה הציונית ברוסיה יהיו דומות לאלה של "לשכת הדואר". דהיינו, מורשי התנועה יקבלו הוראות והנחיות מ"הוועד" החדש שנבחר בחארקוב, ולא מהוועד הפועל בווינה. עוד הוחלט בחארקוב על יצירת שני מוסדות חדשים: מרכז להוצאה לאור, ומרכז שיקיים את הקשרים עם שאר ארגוני ההסתדרות הציונית. הקמתם של שני הארגונים הללו סימלה גם היא את הינתקותם של הציונים מרוסיה, מהרצל ומהמרכז בווינה.

ה

במחצית דצמבר 1903 החל הרצל לשנות את הטקטיקה שנקט ביחס לפרשת אוגנדה. עד אז ביקש, כפי שכתב ביומנו, "לגייס נגד הטרדנים הללו תחילה, את המוני העם".⁴³ עתה החליט לנסות להתקרב לצ'לנוב ולאנשיו, ואפילו לאוסישקין. השמועות שנפוצו, כי בריטניה נסוגה מהבטחתה ליישב יהודים במזרח אפריקה (שמועות שהוכחשו אחר כך), ההתנגדות הקשה של הציונים מרוסיה לתוכנית, והחשש שהמשבר יגרום לקרע בלתי הפיך בתנועה, דחפו אותו לאותו מהלך טקטי. ב-14 לדצמבר שלח הרצל איגרת לאיש הציבור היהודי מבריטניה פרנסיס מונטפיורי, בה הכחיש מכל וכל כאילו יש בכונתו לסגת מארץ-ישראל: "הנני ציוני בהכרה ברורה, שאלת עמנו יכולה להתקיים רק

42 איגרת צ'לנוב לגסטר, 6.11.1903, היימאן, עמ' 162.

43. יומן הרצל, לעיל, הערה 24, עמ' 352.

בארץ זו, בפלסטטינה⁴⁴. אך מאחר שבריטניה הציעה את הצעתה, אין להסתדרות הציונית אפשרות "לפטור דבר זה, כלי התעסק בו באופן מכובד ונמרץ".⁴⁵ הרצל דאג שהמכתב יפורסם ברבים,⁴⁶ ובכך ביקש להקהות את ביקורתם של הציונים מרוסיה ולנסות להרגיעם. ואכן רבים קיבלו כך את צעדו.⁴⁷ במקביל החל לתכנן כינוס שלא מן המניין של הוועד הפועל הציוני הגדול, כדי להביא לפיוס בין ראשי התנועה.

אך בשלב זה כבר היה מאוחר מדי. המאבקים בתנועה הציונית היו מעבר לשליטתו של הרצל. הוא לא יכול למנוע קרע מוחלט בתוך התנועה הציונית ברוסיה. "אומרי הלאו" כבר התכנסו בחארקוב, ומתנגדיהם, "מגיני ההסתדרות" (הכינוי שקיבלו תומכיו של הרצל בדעת הקהל), התכנסו בווארשה, שם יזמו את פרסומו הפומבי של פרוטוקול ועידת חארקוב.⁴⁸ היוזמה לאותו פרסום יצאה מיסינובסקי, שרצה להוכיח שמגמת פניהם של אוישישקין וחבריו היא קונספירטיבית ואנטי-הרצליאנית.⁴⁹ הפרסום גרם להחרפת המאבק בין המורשים מרוסיה, ושיאו היה הכרזת יסינובסקי, כי אינו מכיר ב"וועד הפועל" החדש שהוקם בחארקוב על ידי אוישישקין. בסכסוך העסקנים מרוסיה היו מעורבים גופים אינטרנשטיים רבים מכדי שהרצל יוכל לשלוט במצב ולהרגיע את הרוחות.

כך גברה הדרישה לנקוט סנקציות נגד אוישישקין ותומכיו. מאמר שכתב נחום סוקולוב, עורך ה*צפירה*, בשם "יסודי התחיה",⁵⁰ בו תקף בשצף קצף את אוישישקין וחבריו, שביאו להרס ההסתדרות הציונית (למרות שלפי דבריו הם צודקים בהתנגדותם לתוכניתו של הרצל!), ומאמרים אחרים שהתפרסמו באותו עיתון ובכמות אחרות,⁵¹ זכו לשבחים, לאהדה ולגיבוי, גם בין אלה שתמכו באוישישקין.⁵² רבים הסכימו עם דברי הפובליציסט צבי פרפשטיין, ש"הבזו לכל אלה הסותרים והמחריבים הגדולים, החרפים ומבזים את ראשינו, את המנהיגים הגדולים, המסורים בכל נפשם ומאודם לעמם המדוכדך".⁵³

התמיכה הגוברת לה זכו "מגיני ההסתדרות" נבעה, כפי שכבר ציינו, מיריבויות פנימיות בתוך התנועה ברוסיה. אך היא התחזקה מאוד לאחר שהתגברו השמועות (שהפיצו "מגיני ההסתדרות"), שהרצל יעזוב את התנועה. כך לדוגמא צידד הרב שמואל יעקב רבינוביץ ב"אומרי הלאו", אך עבר לצד

44. איגרת הרצל למונטפיורי, 14.12.90, אצ"מ HVIII.
45. השווה, גולדשטיין, עמ' 212.
46. *הצפירה*, 286 (22.12.1903).
47. ראה לדוגמא חוזר מס' 4 ממורשה מוסקוהו (צ'לנוב) לאגודות, פורסם ב*בדוושצ'נוסט* 7-6 (4.3.1904).
48. איגרת לאוישישקין ממען לא ידוע, 5.12.1903, אצ"מ A24/89/2/6.
49. השווה גולדשטיין, עמ' 212.
50. *הצפירה*, 244 (21.11.1903).
51. השווה, *הצפירה*, גליונות 288-300 (12.1.1904-29.12.1909).
52. השווה איגרת אלתר דרריאנוב לאוישישקין, אצ"מ A24/55.
53. *הצפירה*, 275 (24.12.1903).

השני, מהחשש שהרצל ינטוש את ההסתדרות הציונית: "בלעדו תפול כל התנועה ותתפוצץ לרסיסים".⁵⁴ ב-25 בדצמבר התכנסה בווארשה ועידה נוספת של "מגיני ההסתדרות", שחבריה דרשו למעשה להדיח את אוסישקין ותומכיו מתפקידיהם בתנועה הציונית - החלטה שחוגים שונים בתנועה הציונית בירכו עליה.

יתרה מזאת, בסוף דצמבר נדמה היה שגם תומכיו הנלהבים של אוסישקין חצויים ניסיון התנקשות בחייו של נורדאו (ב-19 בדצמבר 1903), וקריאתו של המתנקש, הסטודנט חיים זליג מרוסיה: "מוות לנורדאו המזרח-אפריקני",⁵⁵ זעזעו את הציונים, והביאו רבים מאלה שצידדו עד אז באוסישקין לפנות אליו בקריאה להגיע לפשרה מהירה. אוסישקין סירב בכל תוקף להישמע להפצרותיהם, ואף החריף את מאבקו. לידו עמדו מספר תומכים, בהם המורשים ברנשטיין-כהן, יעקובסון וטיומקין, ועסקנים מרכזיים כמו שמשון רוזנבוים ושמריהו לויץ, שצידדו בקו הקיצוני שנקט נגד הרצל. אולם לצדם פעלה קבוצה מתונה, גם היא מקרב "אומרי הלאו", בה בלטו מורשים כמו צילנוב, גולדברג, וד"ר צבי ברוק מהומל, ועסקנים מרכזיים כמו הלל זלטופולסקי מקייב, שביקשו להגיע לפשרה עם הרצל. כוונתם היתה להחזיר את הרצל "לציונות הארץ-ישראלית" ו"להניח שכל הענין הזה, ישוב יהודים במזרח אפריקה יעבור אל מעלת היק"א".⁵⁶ כדי להוכיח את רצינות כוונותיהם, ביקשו להעביר בדרכים שונות מסרים להרצל ולתומכיו ברוסיה, שמגמת פניהם לשלום בית בתנועה.⁵⁷ בכך ביקשו להוכיח, שכל כוונתם במאבק הנוכחי היא אידיאולוגית, ואין להם שום רצון להתקוטט על עמדות כוח או לסלק את הרצל. מסר מרכזי שהעבירו היה, שברצונם לבטל את ההחלטה להעביר את "לשכת הכספים" של התנועה ממאנדלשטאם לגולדברג - החלטה בוועידת חארקוב, שאוסישקין ראה בה, כידוע, הוכחה לנחישות שיש להילחם בהרצל.⁵⁸ ואכן דרישתם התקבלה בסופו של עניין, למרות התנגדותו של אוסישקין.⁵⁹

במחצית השנייה של דצמבר נדמה היה כי הרוחות בתנועה החלו להירגע. אולם יציאתה של משלחת "אומרי הלאו" לווינה, כדי להציב אולטימטום להרצל שיחדול מתוכניתו, כפי שהוחלט בוועידת חארקוב, הגבירה שוב את המתח. בראשית ינואר הגיעו רוזנבוים ובלקובסקי לווינה. הרצל, שידע על קיומה של אותה החלטה,⁶⁰ קיווה שקריאתו להרגעת הרוחות תיענה בחיוב, ואתם שליחים לא יגיעו. העובדה שחברי המשלחת התמהמהו כשבועיים ימים

54. איגרת רבינוביץ לאוסישקין, 16.12.1903, אצ"מ A24/111/17.

55. הצפירה, לעיל, הערה 53.

56. הצפירה, 195 (3.9.1093).

57. איגרת גולדברג לשינקין, ט' בטבת תרס"ד, 28.12.1903, אצ"מ F/7.

58. איגרת גולדברג לזלטופולסקי, ז' בכסלו תרס"ד, 26.11.1903, אצ"מ F7/4.

59. ראה לדוגמא חוזר מס' 4 ממורשה מוסקווה (צ'לנוב), בודושצ'נוסט 7, (4.3.1904).

60. הרצל, לעיל, הערה 24, עמ' 351; איגרת יאסנובסקי להרצל, 17.11.1903, אצ"מ

(התוכנית היתה שהם יגיעו במחצית דצמבר), עוררה בו תקוות.⁶¹ לפיכך, משהגיעו לווינה הוא היה מאוכזב וסירב בתחילה לקבלם. רק לאחר שהפצירו בו שיחזור מסירובו, והציגו עצמם כ"אנשים פרטיים" ולא כשליחי התנועה מרוסיה, הוא ניא את לקבלם, וגם אז לא לבד, אלא בחברת אנשי הוועד הפועל המצומצם.⁶² באותה פגישה הוא הודיע להם באופן תקיף וחד-משמעי, שלא יחזור בו מתוכניתו. הוא אף הזהיר אותם, כי מעשיהם יגרמו לקרע בתנועה, שלא ניתן יהיה לאחותו.⁶³

הידיעות העגומות על קורות המשלחת בווינה הגיעו לאויסישקין ומן-מה אחרי שקיבל ידיעות על התחזקות ההתנגדות לפעילותו נגד הרצל, והצטרפות מקורבים לו בעבר הלא-רחוק למאבק נגדו,⁶⁴ ביניהם חברי "הוועד האודיסאי".⁶⁵ מניתוח הידיעות הללו הוא הגיע למסקנה, כי מעמדו נחלש, אך הדבר לא הרתיע אותו. הוא אומנם נפגע, במיוחד מהעובדה שמארץ-ישראל יצאה קריאה נגדו, וראשי הבנק הציוני בלונדון הורו להפסיק לשלוח לו ידיעות על הנעשה שם, אולם הוא ספג זאת והמשיך בשלו.⁶⁶ אם הרצל לא יסכים לחיסול התוכנית "עליו לעזוב את מקומו", קבע בפסקנות בפני חבריו, ולא חזר בו גם כאשר חלקם החלו לנטוש אותו.⁶⁷

ככל שעבר הזמן והמשבר בתנועה העמיק, הבין אוסישקין, כי ההתקפות על הרצל אינן יכולות להתמקד רק בנושא האידיאלוגי. רבים הגנו על הרצל, למרות שלא הסכימו לתוכניתו, אך הסכימו לטענתו, שהמאבק של אוסישקין וחבריו הינו אישי ("רובם הם שונאי הפרטיים", תינה הרצל בפני הרב ריינס).⁶⁸ לפיכך הוסיף אוסישקין לביקורת שהשמיע על הרצל עוד שני נימוקים: המנהיגות הדיקטטורית של הרצל (בלשונו, "הדן היחיד"...) ⁶⁹, ונטייתו התרבותית. לטענתו, המשבר שהתפתח מהווה הוכחה נוספת להתייחסותו השלילית של הרצל ליהודי מזרח אירופה. הוא הזכיר לטובביו, שהרצל, ככל המשכילים ממערב אירופה ומרכזה, זלזל תמיד ב"אוסט-יודן". בשש השנים שבהן כיהן כמנהיג ההסתדרות הציונית, הוא אולי עשה מאמצים להסתיר זאת, מאחר שהבין כי יהודי רוסיה מהווים מרכיב עיקרי בין חברי ההסתדרות הציונית, והגוף הפוטנציאלי המרכזי העשוי לישם הלכה למעשה את תוכניותיו המדיניות. אולם עתה שוב בא לידי ביטוי יחסו השלילי ליהודי רוסיה. "בסיס הציונות הוא ברוסיה או במערב [בקרב] יוצאי רוסיה", פסק אוסישקין, "והמנהלים המערביים מתנהגים עמם שלא כשורה".⁷⁰

61. איגרת הרצל לריינס, 15.12.1093, פורסם *מצפה*, 296 (7.1.1904).

62. איגרת הרצל לבלקובסקי, 5.1.1904, אצ"מ VIII/2.

63. פרוטוקול הישיבה, אצ"מ Z₁/178.

64. איגרת ברנשטיין-כהן לאויסישקין, 19.12.1903, אצ"מ A24/111/13.

65. *הצפירה*, 244 (21.11.1903).

66. *השווה הצפירה*, גליונות 288-300 (2.2.1904-29.12.1903).

67. איגרת אוסישקין למוסינון, 20.12.1903, אצל היימן, עמ' 241.

68. *השווה* איגרת אלתר דרויאנוב לאויסישקין, 16.11.1903, אצ"ל היימן.

69. איגרת אוסישקין למוסינון, 16.11.1903, אצל היימן.

70. שם.

את המאבק בהרצל ניהל אוסישקין בכמה מישורים מקבילים: באיגרות רבות ששלח לתומכיו, בחוזרים שהפיץ ברחבי רוסיה, בישיבות עם פעילים ובהשתתפות במספר אסיפות. בכל אלה שלל מכל וכל את תוכניתו של הרצל, הסית נגד פעילותו ואיים לסלקו אם לא יחדל מכך. בתחילת ינואר 1904 החליט אוסישקין להרחיב את זירת הפעילות נגד הרצל. הוא התכוון לצאת למסע הרצאות במספר ערים בתחום המושב, במרכז אירופה ומערבה, כדי לשכנע את הציונים שם בחשיבות מאבקו. בכך ביקש לבלום את התקפותיהם של "מגיני ההסתדרות", שמאבקם צבר תאוצה. אם היה היגיון בנסיעתו של אוסישקין למוסקווה, לסט. פטרסבורג, לביאליסטוק, ובמיוחד לווארשה, שם פקפקו רבים בכנות מאבקו, הרי לא ברור מה הגיע אותו לצאת דווקא אז למעוזיו של הרצל - לברלין, לברן ולפאריז, שם לא היה לו כל סיכוי לשכנע את הציונים לצאת נגד תוכנית אוגנדה או לסלקו ממהנהגה. ייתכן שהסיבה קשורה לדיווחים אופטימיים - שנתן לו רוזנבוים, על מספר מנהיגים עמם נפגש בברלין, שהסכימו לביקורת על הרצל.⁷¹

בראשית ינואר הגיע אוסישקין לבית הוריו במוסקווה, התחנה הראשונה במסעו בתחום המושב. משם המשיך לסט. פטרסבורג, לביאליסטוק ולווארשה.⁷² בהרצאות שנשא חש אוסישקין, כי הקהל הציוני בא לשמוע אותו ומקבל את טענותיו.⁷³ להפתעתו מצא גם בתחנותיו הבאות, אליהן יצא במחצית השנייה של החודש, בברלין ובברן (הוא לא הגיע בסופו של דבר לפאריז), מעוזיו של הרצל, תומכים שביקשו לצרפם למאבקו.⁷⁴ בברלין אף טרח לשאת ולתת עם ידידו, הסופר והפובליציסט שמואל רוזנפלד, על הוצאה לאור של פאמפלט בשפה הגרמנית, אותו חיבר בחודש האחרון, בשם "Die Wahrheit über Charkow" (האמת אודות חארקוב) שבאמצעותו לביקש אוסישקין להסביר, גם לציונים התומכים בהרצל, את המניעים להתקפותיו.⁷⁵ יחד עם זאת מצא אוסישקין במסעו רבים שאימצו מסר חד-משמעי הפוך בתכלית.⁷⁶ בסך הכל למד, גם במקומות בהם זכה לתמיכה ולעידוד, שאין לזלזל בכוחם של "מגיני ההסתדרות". הוא נוכח, שיש להם תומכים המאיימים לא רק

71. הצפירה, 300 (12.1.1904).

72. איגרת אוסישקין לאייזנשטאדט, 3.2.1904, אצ"מ A25/50.

73. איגרת אוסישקין לווייצמן, 29.1.1904, גנוך וייצמן.

74. איגרת אוסישקין לאייזנשטאדט, 3.2.1904, אצ"מ A25/50.

70 שם.

71. הצפירה, 300 (12.1.1904).

72. איגרת אוסישקין לאייזנשטאדט, 3.2.1904, אצ"מ A25/50.

73. איגרת אוסישקין לווייצמן, 29.1.1904, גנוך וייצמן.

74. איגרת אוסישקין לאייזנשטאדט, 3.2.1904, אצ"מ A25/50.

75 שם, שם.

76. איגרת אוסישקין לווייצמן, לעיל, הערה 73.

לאמץ את תוכנית אוגנדה, אלא לסלקו מהנהגת התנועה הציונית ברוסיה ומתפקידיו בהסתדרות הציונית. קביעתם של "מגיני ההסתדרות", שבחירת אוסישקין בחארקוב כראש הוועד הפועל ברוסיה אינה חוקית, וכי היא באה "בכוונה גלויה להכעיס את ההנהגה הציונית הראשית", התקבלה אצל רבים, גם אלה מתומכיו המובהקים.⁷⁷ ההתארגנות הספורדית של "מגיני ההסתדרות" בווארשה, בהנהגת המורשים יסינובסקי וילסקי ובתמיכתו המסויגת של הרב ריינס וראשי המזרחי, הפכה אט אט לגוף שאיים על שליטתו בתנועה, במיוחד לאחר שעסקנים בולטים ברוסיה, כמו העיתונאי מביאליסטוק ליאון פאפרין, הרופא והעסקן מחארקוב מרדכי שליאפושניקוב, והרופא מיליאבטגראד יוסף הירש שטיין, הצטרפו ל"מגינים".⁷⁸

אין תימה, שמשחזר אוסישקין ליקטרינוסלב הוא החליט להגביר את מסע התעמולה נגד מתנגדיו, מחשש שכוחם יגבר.⁷⁹ באותו הקשר הוא הגיע למסקנה, כי התעמולה שיש לנהל נגד מצדדיו של הרצל צריכה להיות הרבה יותר אפקטיבית. בעקבות השיחות שערך במקומות בהם ביקר הוא מצא, כי אין חומר שיטתי שיסביר את המניעים והסיבות לביקורתו החריפה על הרצל, ואין תעמלנים שיפיצו אותו חומר. המסקנה המידית שלו היתה, שיש צורך מידי בכתיבת פאמפלט שיתאר את "האמת על חארקוב". בטווח ארוך יותר ביקש להוציא לאור הרצאה שיטתית ומקיפה, "פרוגרמה" בלשון בני הזמן, שהתהווה מניפסט שממנו יוכלו תומכיו להבין את המניעים והסיבות לביקורתו. כך נולדה "הפרוגרמה שלנו" (בשלב ראשון הוא כינה את הפרוגרמה בשם "עבודת ההווה בארץ-ישראל"), המסר האידיאולוגי של אוסישקין, שהחל לכתוב אותו במחצית השנייה של ינואר 1904, ופרסמו בסוף אותה שנה.⁸⁰

בעת שהותו בסט, פטרסבורג ארגן אוסישקין ב־14 בינואר 1904 ועידה נוספת של מורשי התנועה ברוסיה. מזה זמן ביקש לכנס את ראשי התנועה, כדי לתאם את המשך המאבק בהרצל ובתומכיו. עתה ניצל את שובם של שני חברי המשלחת מווינה, וכינס את המורשים הציונים כדי לשמוע מהם דיווח. בוועידה ביקש גם להגיב על פרסומו הפומבי של פרוטוקול ועידת חארקוב על ידי יסינובסקי ו"מגיני ההסתדרות". הוא טען כי הפרוטוקול סולף בעיתונות, ונאמר בו, כאילו "אומרי הלאו" חפצים לסלק את הרצל ואנשיו מהנהגת התנועה. הוא ביקש שחברי הוועידה יוציאו לאור את הנוסח, אשר לטענתו הוא הנוסח הנכון של פרוטוקול הוועידה בחארקוב.⁸¹

בשונה מהוועידה הקודמת בחארקוב, ניכר כי עשרת המשתתפים בסט.

77. הצפירה, 4, 18.1.1904.

78. השווה איגרת וייצמן לאוסישקין, 2.2.1094, איגרות חיים וייצמן, ג, ירושלים 1972, עמ' 243-239.

79. השווה לדוגמה איגרת אוסישקין לרבינוביץ (ללא תאריך), אצ"מ A24/111/17.

80. איגרת אוסישקין לאייזנשטאדט, לעיל, הערה 74.

81. השווה חזון מס' 3 מווילנה, השלח, יג (תרס"ד), עמ' 95.

פטרסבורג⁸² חשו דאגה רבה נוכח מעשיו של הרצל והתחזקותם של "מגיני ההסתדרות". רובם הגיעו למסקנות קשות בדבר עתיד התנועה. היחידים שנשארו עדיין אופטימיים היו יעקובסון, טיומקין, ברנשטיין-כהן ובמיוחד אוסישקין. לא ניכרה בהם כל נימה של היסוס, והם המשיכו לדרוש מחבריהם לעמוד איתן מול הרצל ותומכיו.⁸³

ברומה לדיונים בתארוך הצליח אוסישקין להדביק את חבריו בנחישותו, וגרר אותם שוב להחלטות קיצוניות יחסית, גם את אלה שהיססו בשבועות האחרונים וביקשו להגיע בכל מחיר לפרשה עם הרצל ו"מגיני ההסתדרות".⁸⁴ עם זאת הוא הסכים עם חבריו, שמבחינה טקטית אין למתוח בשלב זה את היחסים עם הרצל, בעיקר מחמת העובדה, שמדהיווחים שהעבירו בלקובסקי ורוזנבוים עלה שתוכנית אוגנדה עומדת בפני חיסול. הם דיווחו לו, שרק מפאת כבודם של ראשי משרד המושבות הבריטי ממשיך הרצל לדבוק בהחלטת הקונגרס להוציא משלחת שתבדוק את השטחים במזרח אפריקה שהוצעו לציונים על ידי הבריטים.

המבחן להתמתנותו היחסית של אוסישקין היה הסכמתו להשתתף בכינוס הוועד הפועל הגדול, שהיה אמור להתקיים במועד קרוב. אוסישקין התנגד בתחילה לכינוס שהרצל יזם כחלק משאיפתו להגיע לפיוס בין ראשי התנועה, אך התרצה בעקבות לחצם של חבריו. באיגרת ששלח אוסישקין לחברי הוועד הפועל בווינה, בתום הדיונים בסט. פטרסבורג, הוא צירף את החלטות ועידת חארקוב, אך לצד זה הודיע כי הוא מסכים להשתתף בישיבת הוועד הפועל, כדי "ליישר את ההדורים ולעמוד בפרץ בעוד מועד [...] כעת כאשר המפלצת הזאת, אוגנדה, הוסרה מהיכל ציון יכול להיות שהשלוש יבוא למחננו."⁸⁵

אך תקוותו של אוסישקין ל"שלוש" היתה באותו שלב תקוות שווא. המחנות הנצים בתנועה המשיכו להתכתש. המאבק כבר מזמן לא היה על הבדלים אידיאולוגיים, אלא על כוח פוליטי, כבוד ויוקרה. אוסישקין ותומכיו הותקפו מכל עבר. "מגיני ההסתדרות" המשיכו לפרסם מחאות ודרישות להתפטרותו,⁸⁶ וטענו ללא הרף, כי נוסח הפרוטוקול של ועידת חארקוב שהם פרסמו, ואשר בו מופיע אולטימטום בוטה כלפי הרצל, הוא הנכון.⁸⁷ הרב ריינס ציווה על חברי המזרחי ביותר מ-200 אגודות להתעלם מהוועד הפועל הציוני ברוסיה בראשות אוסישקין, ולשמוע רק להוראותיו או להוראות הוועד בווינה.⁸⁸

82. בוועידה לא השתתפו מתנגדיו המוצהרים של אוסישקין - המורשים מאנדלשטאם, יסינבסקי וילסקי, וכן אלה שהסתייגו באופן עקבי ממדיניותו - רבינוביץ, זלטפולסקי וצילנוב. לא ברור לי מדוע ספיר, תומכו המובהק, נעדר מהוועידה. פרוטוקול הוועידה, *בוודשצ'נוסט* 1 (1904.1.22); *הצפירה* 16 (1904.1.2).

83. איגרת טיומקין לוועד הפועל בווינה, 18.1.1904, אצ"מ Z₁/393; *דער פריינד*, 18.1.1904.

84. פרוטוקול הוועידה, לעיל, הערה 82.

85. איגרת אוסישקין לוועד הפועל בווינה, 18.1.1904, אצ"מ Z₁/276.

86. *הצפירה*, גליונות 16, 19, (1904.1.2, 1904.4.2).

87. שם, שם.

88. תזכיר המזרחי, ד בשבט תרס"ד (1904.1.21), אצ"מ Z₁/437.

אוישישקין ספג את ההתקפות הללו, ואם השפיעו עליו, דומה שזה היה בכיוון ההפוך - הוא המשיך לעמוד על שלו ודרש בכל פורום את חיסול תוכנית אוגנדה ואת התפטרתו של הרצל, "אם הרצל לא יעזוב את אוגנדה".⁸⁹ הוא הסכים להנחתו של וייצמן, כי "אומרי הלאו" יזכו בקונגרס הבא ברוב מוחלט.⁹⁰ "לא נפל עלי לבי מכל המחמאות, הנאצות והזלזולים והנני איתן כמאז."⁹¹ בד בבד תכנן את מתקפתו הבאה, אם הרצל לא יעמוד בדיבורו וימשיך לנהל משא ומתן עם בריטניה על תוכנית ההתיישבות במזרח אפריקה. הוא הכריז על תוכניתו לאסוף כספים לשיגור תעמלנים, להפצת כרוזים ולארגון ועידה של "אומרי הלאו".⁹²

קור רוחו וסבלנותו של אוישישקין עמדו לו כל זמן שההתקפות עליו באו מ"תחום המושב" או מווינה. לעומת זאת הוא לא יכול לשאת את ההתקפות שספג מארץ-ישראל, מכמה מתיישבים במושבות שהתארגנו נגדו. בביקורו האחרון בארץ-ישראל, ובמיוחד בכינוס בזכרון-יעקב, שם ייסד את "הכנסייה" הארצישראלית ואת הסתדרות המורים, הוא חש כי הצליח מעבר למשוער בארגון היישוב, והיה גאה על כך. יתרה מזאת, הוא היה משוכנע שמאבקו בהרצל הוא למען המתיישבים בארץ-ישראל; והנה הותקף דווקא מאלה שהיו צריכים לברכו. במיוחד נפגע עד עמקי נשמתו ממאמר שפורסם בהצפירה ב-12 בינואר 1904, בשם "קול מציון", בו הושמץ על ידי מספר מתיישבים מארץ-ישראל, כי בביקורו בארץ התחזה למושיע והבטיח הבטחות שווא; דיבר בשם הרצל כאילו ההסתדרות הציונית עומדת מאחרי היוזמה שלו לכינוס "הכנסייה"; השמיץ את שם ירושלים; והתקיף את המתיישבים במושבות.⁹³

אוישישקין נפגע כל כך מאותן השמצות, עד שביקש מחיים אטינגר, זאב גלוסקין ואלטר דרויאנוב, חברי משלחת "הוועד האודיסאי" ששהו יחד איתו בארץ-ישראל, לענות למאמר. היה זה מעשה מאוד לא אופייני, אשר העיד על פגיעתו. ואכן, אלה הכחישו במאמר נגדי את ההאשמות נגדו, וטענו שהן מגמתיות.⁹⁴ התשובה לא סיפקה את אוישישקין, והוא חיפש דרך נוספת להתגונן בפני אותן התקפות.

דרך מיוחדת במינה, אשר אפיינה את אופיו העקשן, מצא בפעילותו למען חברת "גאולה", שנוסדה על ידיו בקיץ הקודם במטרה לרכוש קרקע להתיישבות בארץ-ישראל. "אתעסק בראשי ורובי בענייני 'גאולה'", כתב ליהושע איזנשטאדט שישב ביפו; זו תהיה תשובתו המוחצת: "על פרינציפלים שלנו לא נוותר, על גירוש שאלת היישוב במקום אחר על עבודת ההווה בארץ-ישראל".⁹⁵ הפעילות האינטנסיבית למען "גאולה" היוותה לדידו הוכחה ניצחת,

89. איגרת אוישישקין לפרידמן, א"א פרידמן, *ספר הזכרונות*, תל-אביב תרפ"ו, עמ' 306.

90. איגרת אוישישקין לווייצמן, לעיל, הערה 73.

91. איגרת אוישישקין לאייזנשטאדט, לעיל, הערה 74.

92. איגרת אוישישקין לווייצמן, גנון וייצמן.

93. *דער פריינד*, 18.1.1904.

94. *הצפירה*, 8 (22.1.1904).

95. איגרת אוישישקין לאייזנשטאדט, לעיל, הערה 74.

שהתקפות המתיישבים מארץ-ישראל אינן מציאותיות. הוא ישיב להם במעשים. אין תימה איפוא, שדווקא במחצית פברואר התבשרו הציונים מעל גבי העיתונות ובחוזרים שהופצו ב"תחום המושב" על הקמתה הרשמית של חברת "גאולה", לאחר שבמשך השנה האחרונה פעלה ללא אישור השלטונות.⁹⁶

במקביל לפעילותו האינטנסיבית למען "גאולה", ובהמשך לכך, פעל אוסישקין במסגרת הוועד האודיסאי, לו יעד תפקיד מכריע בפעילות המעשית בארץ-ישראל, ובמיוחד יישום הלכה למעשה של מטרות "גאולה". ב-16 במאוס נפתחו באודיסה דיוני הוועד האודיסאי במסגרת אספה כללית שלא מן המניין, שנועדה לשנות את תקנון הוועד. הרעיון לשנות את יעדיו המקוריים של הוועד עלה עוד בשנים קודמות, לפני פרץ משבר אוגנדה. אחרי שפרץ המשבר דרבן אוסישקין את חברי הוועד וביקש להרחיב את יעדן הפורמלי של מטרותיו, והפיכתו מ"וועד של תמיכה" ל"וועד של קולוניזציה".⁹⁷ במלים אחרות, הוא ביקש שהוועד ייקח על עצמו סמכויות יותר נרחבות מאשר היו לו עד אז, בכל הקשור להתיישבות בארץ-ישראל. אוסישקין שימש כיושב ראש אותה אספה שלא מן המניין, וזכה לתמיכה נרחבת. בנאום תקיף שנשא בפני באי האספה הוא דרש "להרחיב ולהגדיל את האימגרציה" לארץ-ישראל ולהתאים את תקנון הוועד, כך שנוציגו יוכלו לפעול ביתר מרץ וחופשיות.⁹⁸

לאחר דיונים נוקבים התקבלה הצעתו של אוסישקין להרחיב את סמכות הוועד האודיסאי בכל הקשור לפעילות התיישבותית בארץ-ישראל.⁹⁹ בפעילות זאת ביקש אוסישקין להפגין שוב את מחויבותו להתיישבות. הוא ראה את השתתפותו בדיוני הוועד ופעילותו האינטנסיבית כחלק ממסע שבא להוכיח לאנשי וינה, כי המטרה האמיתית העומדת כיום בפני הציונות היא לקדם בכל דרך את הפעילות המעשית בארץ-ישראל.¹⁰⁰ עתה יכול להופיע בפני הרצל ותומכיו באיציטלה של מנהיג הפועל בכל דרך להגביר אותה פעילות.

ז

מאז ועידת המורשים בסט. פטרסבורג, ובמיוחד במהלך דיוני הוועד האודיסאי, למד אוסישקין כי התקוות שטיפחו הוא וחבריו, שפקידי משרד המושבות הבריטי חזרו בהם מתוכנית ההתיישבות היהודית במזרח אפריקה, והרצל חזר בו מתמיכתו באותה תוכנית, היו תקוות שווא. התברר לו כי ליאופולד גרינברג, נציגו של הרצל כמשא ומתן עם בריטניה, פועל במרץ רב בקרב הפקידים הבריטים כדי להפיק רווח חיים בתוכנית. וכך, אם קודם לכן היו גם לאוסישקין

96. הצפידה, 27 (14.2.1904); 44 (6.3.1904).

97. איגרת אוסישקין לווייצמן, לעיל, הערה 92.

98. הצפידה, 66 (3.4.1904); דיוני "הוועד", שם, גליונות 59-72, (12.4.1904-23.3.1904).

99. איגרת אוסישקין למוסנזון, 22.3.2904, אצ"מ A45/36.

100. איגרת אוסישקין לאייזנשטאדט, 26.2.1904, אצ"מ A25/118.

תקוות לחיסול התוכנית, הרי עתה התמלא רוח קרב וציפה בקוצר רוח לוועידת הוועד הפועל בווינה, כדי לקבור שם סופית את תוכניתו של הרצל. לאייזנשטאדט כתב, כי תוצאות הוועידה חייבות להיות חד-משמעיות: "מלחמה גלויה וחרیפה עד אשר יגבר אחד מהלוחמים; אם ינצח הרצל אז יתפלגו ממנו כל המורשים וציוני ציון, תנצח הטריטוריאליזמוס ותאבד ארץ-ישראל; ואם ננצח אנו אז ילך ממנו הרצל. – וכטוח הנני [הדגשה במקור] שהעם יבחר בארץ-ישראל ויעזב את הרצל."¹⁰¹

כעסו של אוסישקין על הרצל היה גדול, גם מפני שידע כי הרצל הצליח לשכנע גם חלק ממקורביו, "אומרי הלאו", ולהשלותם כי תוכניתו מיועדת בסך הכל לרצות את בריטניה, וכי אין כוונותיו רציניות. מעתה היה נחוש בדעתו להילחם בתוכניתו של הרצל. הוא יצא פעם נוספת בקריאה לתומכיו, להתארגן ולהפוך לכוח פוליטי שיישא את השם "ציוני ציון". בהמשך החל בהכנות יחד עם מספר עוזרים שהתאספו סביבו ביקטרינוסלב, בווארשה ובאודיסה, לגייס פעילים לאותו כוח. הוא מסר להם, כי לאחר הכינוס בווינה הוא עומד לערוך משא בתחום המושב ובכמה ערים באירופה, כדי להרחיב את שורות הארגון מחדש.¹⁰² פעילות זאת היתה בגדר הכרזת מלחמה של אוסישקין על הרצל ותומכיו, מלחמה שעליה אמור היה להכריז בפומבי בכינוס הקרוב של הוועד הפועל הציוני בווינה.

בין 11 ל-15 באפריל 1904 התקיים בווינה כינוס הוועד הפועל הציוני הגדול. אך סמלי הוא, שהכינוס נפתח במועד שעליו החליטו אוסישקין, ברנשטיין-כהן ויעקובסון,¹⁰³ שדרשו מהרצל לכנס את הוועד הפועל הגדול עד 10 באפריל ולא מאוחר מתאריך זה, כפי שהתכוון תחילה.¹⁰⁴ דרישתם באה, למרות שחשו כי הרצל רוצה לדחוק אותם הצדה, כי ברצונו ליישם את תוכניתו ולשלוח משלחת ציונית למזרח אפריקה (אויסישקין אף טרח להזהיר אותו ואת חבריו בוועד הפועל הקטן בווינה לא לעשות כן, לפחות עד תום כינוס הוועד הפועל,¹⁰⁵ וכי "מגיני ההסתדרות" המתחזקים מעוניינים לסלקם מהנהגת התנועה.¹⁰⁶

כאמור, הציפיות של ראשי התנועה הציונית שהתכנסו בווינה, וכראשם הרצל (מפאת חשיבות העניין טרח הרצל להזמין עוד מספר אישים בתנועה, שלא היו חברי הוועד הפועל הגדול), היו שהדיונים בוועד הפועל הגדול יניבו שלום בית בין חברי התנועה. ואכן, בנאום הפתיחה של הרצל ובנאום הסיכום של צילנוב הביעו השניים את רחשי הלב ששררו בין מרבית המשתתפים שמשמעותם היתה - איחוי השורות. גם העובדה שבלחצו של הרצל התקבלה החלטה המאשרת את החלטת הקונגרס השישי, לשלוח משלחת שתחקור את השטחים שהובטחו על ידי בריטניה במזרח אפריקה, לא הפריעה לרוח המשתתפים. הם קיבלו את

101. איגרת אוסישקין לאייזנשטאדט, 5.4.1904, אצ"מ A25/118.

102. שם, שם.

103. לעיל, הערה 96.

104. איגרת אוסישקין למוסנזון (ללא תאריך), אצ"מ A45/10.

105. איגרת אוסישקין לוועד הפועל הקטן בווינה, 9.3.1904, אצ"מ Z₁/276.

106. השווה הרצל, לעיל הערה 24, עמ' 380.

הסבריו של הרצל, שלאותה החלטה אין ערך אופרטיבי, מכיון שרק בקונגרס השביעי יוכרע אם לממש את התוכנית; בשלב זה אסור לבטלה כדי לא להזיק למערכת הקשרים ההדוקה שנוצרה עם בריטניה. יתרה מזאת, היה ברור לכולם, כי הרצל עושה כל מאמץ להתפייס, ושבועתו המחוודשת לירושלים, שניתנה במהלך הכינוס, התקבלה כשבועה כנה, אמיתית ובלתי משתמעת לשתי פנים, בשונה משבועה דומה שנשבע בקונגרס הציוני השישי.

לעומת זאת, במהלך הדיונים התברר לנוכחים, כי אוסישקין מציג בכינוס קו נוקשה, שמגמתו חד-משמעית - הסרה ללא תנאי של תוכנית אוגנדה. בשעת נאומו הוא הבהיר, כי בשאלת אוגנדה לא יוותר. הוא טען, שתוכניתו של הרצל היא בגדר הפיכה, והתריס, כי אם הרצל איננו מאמין שישגי בעתיד את ארץ-ישראל, אין לו זכות לעמוד בראש התנועה הציונית.¹⁰⁷

בשעת נאומו ולאחריו לא הסכימו מרבית מקורביו של אוסישקין, "אומרי הלאו", עם דבריו, ואף טרחו להבהיר לו, שאין הם מבינים מדוע יצא שוב בהתקפה על הרצל. הם היו משוכנעים, שהחתירה של הרצל להתפייסות היתה באופן פרדוקסלי ניצחון לציוני רוסיה ולאוסישקין העומד בראש הוועד הפועלי הציוני ברוסיה. זאת, מאחר שמשמעות "ההתפייסות" היתה ויתור לא פורמלי של הרצל על תוכנית אוגנדה. מדוע, אם כך, שאלו רבים, עומד אוסישקין על שלו ורואה בהחלטה לשלוח משלחת למזרח אפריקה משום חזרה אל העבר הלא-רחוק? מדוע הודיע שוב למשתתפים, שימשיך להיאבק בהרצל ובתומכיו עד שתוסר כליל תוכניתו מסדר היום הציבורי - אחרי שהרצל הבהיר להם שעדיין שום דבר אינו סגור, שההכרעה, אם תיפול, תיעשה רק בקונגרס השביעי; ויותר מכך, כאשר הצהיר שוב ושוב על נאמנותו לציון ("אם אני רוצה את ציון, אוכל להשיב על כך רק במלה האחת: בוודאי! בכל כוחי אני עמל לכך",¹⁰⁸

אוסישקין לא קיבל את הסברם של מקורביו וניסה לשכנעם, כי דבריו של הרצל אינם רציניים, שהרי גם להם היה ידוע על המשא ומתן שהמשיך גרינברג לנהל בחשאי עם פקידי משרד המושבות הבריטי.¹⁰⁹ כיצד ייתכן להמעייט בחשיבות אותו משא ומתן, התריס כנגדם. יתרה מזאת, ככל שהתמשכו דיוני הכינוס התחזקו התקפותיו של אוסישקין על הרצל, במיוחד כאשר נוכח לדעת, שהרצל זוכה שוב לתמיכה פוליטית, למרות שלכל היה ברור כי הוא הפסיד במערכה הפוליטית סביב תוכניתו. אוסישקין, כשאר באי הכינוס, הבין, שהעובדה שהרצל ביקש "התפייסות" גרמה לנוכחים לשוב ולתמוך בו כמנהיג פוליטי. הם עדיין לא הכירו בשום אישיות שתוכל להחליפו, במיוחד בשעה קשה זאת לתנועה הציונית. כתוצאה מהתמיכה המחוודשת בהרצל חשש אוסישקין, שדווקא הוא יצא כמפסיד הגדול מהכינוס, שהרי אם עד אז נחשב על ידי חבריו למנהיג שיכול להוות אלטרנטיבה להרצל, מרגע שהרצל הפך שוב

107. דיוני הוועידה בווינה, אצ"מ 195-199; Die Welt, 15.4.1904.

108. שם.

109. לעיל, הערה 106.

למנהיג המקובל על הכל, יהפוך הוא במהרה לחתרון המבקש להחליפו, על פי הגירסה שהרצל הפיץ. זו הסיבה להסלמה בביקורת הנוקבת של אוסישקין על הצעת הרצל בעת הדיונים, בעניין המשלחת למזרח אפריקה, והעקשנות שגילה ביחס לאמונה בכנותו של הרצל. אוסישקין חש, כי הוא נאבק על כוחו ומעמדו הפוליטי.

יחד עם זאת, לקראת תום הדיונים וקבלת ההחלטות, כאשר אוסישקין תפס כי הרצל יצא מהדיונים כשידו על העליונה, והוא נמצא בעמדת מיעוט, הוא הסיק כי הוא חייב לבצע נסיגה טקטית. יש להניח שעזר לו בכך גם ידו צ'לנוב, שטען כנראה, בדיונים שקיים עמו, כי הוא חייב, לפחות בשלב זה, למתן את התבטאויותיו, מאחר שכתוצאה מהתנהגותו הקיצונית יאלצו הוא וחבריו "אומרי הלאו" לתמוך בגלוי ובפומבי בהרצל, וחמור מכך, הוא יאלצם, בעקשנותו, לצאת נגדו. אוסישקין המתוסכל נאלץ לקבל את תכתיבו של ידו, ומשהגיעה שעת ההכרעה לא השתתף בהצבעות. היה ברור לו כי שוב, כבעבר, יצא הרצל וידו על העליונה.

כשיצא מרוינה הרגיש אוסישקין כי הובס, לא על ידי הרצל כי אם על ידי חבריו. במיוחד הכאיבה לו התחושה, כי חלה הידרדרות ביחסיו עם צ'לנוב, שהיה חברו מנוער. מזה כמה חודשים הוא חש, שצ'לנוב הפך ליריבו. היחסים בין השניים, שעברו עליות ומורדות, הגיעו בכינוס בווינה לשפל, עובדה שהעמיקה את דיכאונו של אוסישקין.¹¹⁰ לכתב הצפה הוא אמר אומנם, כי בסופו של דבר הוא יצליח יחד עם חבריו להביס את הרצל.¹¹¹ אך היתה זו העמדת פנים. תחושותיו היו קשות.¹¹² הוא הרגיש מותש וחולה.¹¹³ לפני שחזר ליקטרינוסלב הוא שהה בברלין, בברן ובפראיבורג, לשם הוזמן עוד לפני הכינוס על ידי אגודות מקומיות, כדי להסביר את עמדותיו. מפאת האירועים בווינה הוא התכוון לוותר ולחזור לעירו, אך מארחיו הפצירו בו, והוא החליט בכל זאת לצאת לסיור המתוכנן.

להפתעתו הרבה, לאחר שמסר באספות שערכו לכבודו, כי הכינוס בווינה הסתיים ב"שביתת נשק מזויינת",¹¹⁴ הוא מצא דווקא שרבים בקהל מאזיניו תמכו בעמדותיו. הדבר גרם לו להתעשת לזמן קצר מהמפלה שספג בווינה,¹¹⁵ ולהמשיך בתכנונו המקורי ליצור גוף פוליטי, "ציוני ציון", שיעמוד מאחוריו ויתמוך ללא סייג בעמדותיו. אך משחזר ליקטרינוסלב ב-25 במאי הוא חש שוב תשוש ומאוכזב. לכל היה ברור, כי הוא נחל מפלה פוליטית קשה, שאף השפיעה על בריאותו. הסימן המובהק לכך היה תוכן איגרת שכתב לחבריו בארץ-ישראל. הוא ידע שהלו מחכים לאינפורמציה על תוצאות הכינוס בווינה,

110. איגרת קלוזר לאוסישקין, 28.4.1904, אצ"מ 92\125\A24.

111. שם.

112. השווה נאומו של אוסישקין בכנס שנערך בווינה, Zion, 2-5.5.1904. אני מודה לר"ד מיכאל היימן על ההפניה המועילה.

113. איגרת אוסישקין לאייזנשטאדט, 22.4.1904, אצ"מ 118\A25.

114. שם.

115. איגרת לויצמן, 2.5.1904; איגרות וייצמן, לעיל, הערה 78, עמ' 292.

מותו של הרצל ב-3 ביולי 1904 הגיע לאוסישקין עת שהה ביקטרינוסלב, כשהוא מנסה להתאושש מהמפלה הפוליטית שנחל. כדיעבר הסתבר לו, שגם הרצל חש כמוהו בתום "ועידת ההתפייסות". גם הוא היה מותש ועייף מהפעילות בתנועה.¹¹⁶ יש הטוענים, שלצד מחלת הלב שלקה בה, הכריעו אותו הדיכאון לנוכח הוויכוחים הקשים בוועידה, והתחושה שהם יימשכו גם הלאה, למרות שבשלב זה יצא שוב כמנצח. תהיה אשר תהיה הסיבה האמיתית למותו של הרצל, אוסישקין ראה בכך אות הגורל. צערו לנוכח מותו של מנהיג התנועה היה כבד; הוא היה מזועזע כרבים אחרים ממותו הפתאומי. אולם מעבר לכך, ולא במפתיע, מותו של הרצל היה לדידו קץ פרשת אוגנדה. מעתה והלאה יוכל להיאבק בה ביתר קלות. ואכן, ממנוצח לרגע הפך אוסישקין למנצח הגדול, לאחר מותו הטראגי של יריבו הפוליטי. בקונגרס הציוני הבא, שהתקיים בקיץ 1905, הצביעו רק 40 צירים למען המשך המשא והמתן עם בריטניה; למעלה מ-200 צירים תמכו בהצעתו של אוסישקין להסיר את ההצעה מעל סדר יומה של התנועה הציונית.